

Az új magyar nyelvtörténeti tankönyvről*

1. Az új magyar nyelvtörténeti tankönyv megjelenése óta eltelt idő e mű elsőrendű használói az egyetemi hallgatók és oktatók számára a birtokbavétel: az elsajátítás, kipróbálás elméleti és gyakorlati éveit jelentették, s e tapasztalatoknak – úgy vélem – annál is inkább jogosult megjelenniük ebben az ismertetésben, mivel a kötet tartalmát és jelentőségét korábban már több részletes és alapos értékelés méltatta. Tankönyv jellege mellett azonban mint a magyar nyelvtörténet legújabb tömör, de teljes: a nyelv minden szintjére kiterjedő szintézise is igen figyelemreméltó, hiszen különösen nyelvünk történetének újabb korszakairól sok új kutatási eredményből összeálló képet találunk benne. Elsősorban ezt a két szempontot tűzöm magam elé ismertetésemben, hogy a már megjelentek ismétlését – amennyiben lehet – elkerüljem, illetve, hogy a fentebb említett, korábbi írásokban szintén érintett, de talán nem teljesen kimerített vonatkozásokhoz a magam észrevételét is hozzátegyem.

A magyar nyelvtörténeti kutatások főbb eredményei tankönyv típusú szintéziseinek kezdetét már HORGER ANTALnak, GOMBOCZ ZOLTÁNNak, majd KLEMM ANTALnak az 1920-as évektől tartott, akkor vagy későbben kiadott nyelvtörténeti egyetemi előadásai alapozták meg, sorozattá, tudományos műfajjá válását azonban az 1950-es években a Tankönyvkiadónál megjelent Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek egymást követő kötetei avatták, amelyekben a magyar nyelvtörténet legkiválóbb képviselői foglalták össze a helyesírás-történet (KNEZSA ISTVÁN 1959.), a magyar hangtörténet (BÁRCZI GÉZA 1958a.), a magyar történeti szóalaktan: a szótövek (BÁRCZI, 1958b.), a magyar szókincs eredete (BÁRCZI 1958c.), a magyar szóképzés története (D. BARTHA KATALIN 1958.), a magyar történeti mondatn (BERRÁR JOLÁN 1957.), a magyar nyelvjárástörténet (BENKŐ LORÁND 1957.) kérdéskörébe vágó akkori korszerű ismereteket. Az 1960-as évek végén került sor lényegében e sorozat egy tankönyvben egyesítésére (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967.), kiegészítve egy rövid nyelvelméleti bevezetővel és egy terjedelmesebb, a nyelvtörténet forrásait taglaló fejezettel, valamint a magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintésével, melyet BÁRCZI GÉZA írt méltán nagyon népszerű könyve, „A magyar nyelv életrajza” alapján (1963.), mely egységben láttatja a társadalom, művelődés és a nyelv történetének változásfolyamatait korszakról korszakra, s ezzel mintegy megalapozza a szinkrón metszetekben való tárgyalásmódot a magyar nyelvtörténetben.

E tankönyv számos kiadást megérve több mint három és fél évtizeden át szolgálta a felső szintű magyar nyelvtörténet-oktatást, így a jelenlegi tankönyvnek közvetlen időbeli elődje. Nem úgy szemléletében, tárgyalásmódjában és elsősorban tudományos ismeretanyagában. Az a nagymértékű szemlélet- és módszerváltás tudniillik, amely részben a leíró nyelvészet hatására is az elmúlt évtizedekben végbement a nyelvtörténeti látásmódban és kutatásmód-

* Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 950 lap + 6 térkép.

szertanban, amely konkrét formát öltött a magyar nyelv szerkezetérténetének nagyszabású újrafeldolgozásában, „A magyar nyelv történeti nyelvtná”-ban (a továbbiakban: TNyt.), valamint a nyelvtörténeti résztanulmányokban, továbbá más nyelvészeti ágak (szövegtan, szociolingvisztika, pragmatika stb.) nyelvtörténeti alkalmazhatósága, ezzel párhuzamosan a nyelvtörténeti és etimológiai szótárakban, nyelvemlékkiadványokban hozzáférhetővé vált nyelvtörténeti forrásanyag lehetővé tette, hogy először a magyar történeti nyelvtudomány emelkedjék magasabb szintre, s ez jelenjék meg a nyelvtörténeti oktatásban is a korábbinál talán hangsúlyosabban is. A különbség ugyanis az ötvenes évek tankönyvsorozatának kötetei meg az ezt követő és a XX. század bő utolsó harmadában változatlanul maradt tankönyv között lényegesen kisebb volt, mint ez utóbbi és a mostani tankönyv között. Nyelvtörténeti tankönyvírásunk tehát jócskán rázorult a korszerűsítésre. Ennek célkitűzéseit az új tankönyv előszavában olvashatjuk. Magától értetődő, hogy nyelvünk történetének első két nagy korszakára nézve iránymutatóul szolgált számára a TNyt., mind szemléleti-módszertani szempontból és tárgyalásmód tekintetében, mind a nyelvallapotok és a nyelvi változásfolyamatok ismeretanyagában is. De bár az új tankönyv gerincét is a magyar nyelv szerkezet-története képezi (sőt az előszó ezt a tankönyv kizárólagos tárgyaként jelöli meg; 8), kiegészül két másik nyelvi részrendszert: a hangtörténetet és a szókészlettörténetet bemutató fejezettel, s így a nyelv egészéről nyújt történeti áttekintést a tankönyv használóinak. És minthogy a nyelvhasználat két alapvető formája az írott és a beszélt nyelv, viszonyuk a korszerű nyelv szemlélet lényeges jegyeként e tankönyvben is hangsúlyos szerephez jut. A helyesírás-történeti fejezetek nélkülözhetetlen útmutatók nemcsak elméleti, hanem gyakorlati (a tankönyv nyelvemlékes példaanyagának kiolvasásához szükséges) szempontokból is. Fontos tényező továbbá e tankönyv megszületésében az is, hogy megírói és szerkesztői tapasztalt oktatók: zömükben az ELTE magyar nyelvészeti tanszékeiről.

2. A korszerű nyelvtörténet-szemlélet kialakítását, megalapozását szolgálja a tankönyv első nagy, „Általános kérdések” főcímet viselő elméleti-módszertani fejezete (írója KISS JENŐ), mely hasznosítva a történeti nyelvtudomány elméleti alapjairól már korábban megjelent tankönyvet (BENKŐ 1988.), de ugyanakkor ennél tovább is lépve vezeti be a hallgatót a nyelvtörténet alapkérdéseibe; „Bevezetés” címen a szinkrónia és diakrónia, valamint a nyelvtörténet kettős értelmezésébe, majd a nyelvtörténeti korszakolás szempontjaiba. A magam tanári tapasztalata szerint a *szinkrónia* és a *diakrónia* műszó a hallgatókban nem elsődleges (és a nyelv szemléletben elsődlegesen fontos) jelentésüket: a nyelv egyidejű állapotát, illetve a nyelv életfolyamatát idézik fel, hanem inkább kétféle nyelvvizsgálati módszert jelentenek, s időbe telik megértetni, hogy a nyelvnek akkor is volt és van szinkróniája és diakróniája, amikor a nyelv vizsgálatára még egyáltalán nem vagy alig került sor. E kettős értelmezésre természetesen kitér a tankönyv, mégis van egy esetleg félreérthető részlete a szinkrónia értelmezésének: „A nyelvi időazonosságot, egyidejűséget, a mindenkorit jelent, a vizsgálattal egyidejű nyelvallapotot a szinkrónia terminussal fejezzük ki” (13). Ez a megfogalmazás azon túlmenően, hogy egy kissé a szinkrón vizsgálati módszer irányába tolja el a fogalmat, azt is sugallhatja, hogy egy kor szinkróniáját csakis az adott korban végzett vizsgálattal lehet megragadni, ami mai nyelvünket kivéve, természetesen megvalósíthatatlan.

A nyelvtörténeti korszakolással és a magyar nyelvtörténet korszakaival foglalkozó fejezet „jelenti be” a tankönyv egyik legjelentősebb újítását: a korábban egyetlen egységnek tekintett, 1772-től napjainkig tartó újmagyar kor felosztását, az 1920-szal kezdődő újabb magyar kor különválasztását. A nyelvtörténeti korszakhatároknak a nyelv fejlődéstörténetébe is beleszóló történelmi eseményekhez kötődése ezt teljesen jogosultt teszi, hiszen, ahogy a középmagyar kor kezdete az ország akkori három részre szakadásához vezető mohácsi csatavesztéshez kötődik, „a trianoni békediktátum (1920. június 4.) a magyar nyelvkö-

zösség és a nyelv eddigi legnagyobb szétszakítottságához vezet” (17) – írja a tankönyv, részletezve ennek legfőbb nyelvi következményeit. Nyilvánvaló volt ez korábban is nyelvtörténészeink számára, és hogy a nyelvtörténeti korszakolásban már ezelőtt nem tükröződhetett, azt nem nyelvészeti, hanem politikai-ideológiai szűklátókörűség és kényszer okozta.

A „Bevezetés” zárófejezete a nyelvtörténet forrásaival foglalkozik. Újításszámba megy, hogy a nyelvtörténethez konkrét nyelvi anyagot nyújtó forrásokra szorítkozik (ezért marad ki közülük a módszertani szempontokat nyújtó általános nyelvészet), illetve hogy fontosságai sorrendben tárgyalja őket (nyelvmlékek, mai nyelv, rokon nyelvek, kontaktusnyelvek, régi magyar nyelvkönyvek). Hiányolni lehet viszont, hogy az épp fontosságánál fogva kiemelt nyelvmlékekről túl tömören szól: nem említi sem típusaikat, sem azoknak legfontosabb képviselőit. (Talán az előző tankönyv e tekintetben túlságos részletességét elkerülendő, vagy a még csak kilátásba helyezett nyelvtörténeti kalauzra hagyatkozva?)

A ma korszerű nyelv- és nyelvtörténet szemlélet kialakításában „A nyelvi változás” főcímet viselő következő nagy fejezetnek van döntő szerepe (23–68). A didaktikai szempontból célszerűen tagolt részfejezeteknek a koherenciáját annak a koncepciónak a központba állítása adja meg, hogy a nyelv jellege, működése és változása kettős beágyazottságú: a nyelvi rendszertani adottságok, valamint a szociokulturális meghatározottságú nyelvhasználat összefüggés-hálózata együttesen jellemzi és irányítja. Ennek szellemében fogalmazza meg a nyelvi változás mibenlétét, tekinti át a nyelvtörténeti magyarázatokban is alkalmazott, illetve alkalmazható négy irányzatot (újgrammatikus, strukturalista, generatív és szociolingvisztikai), legbővebben kifejtve ez utóbbit nemcsak azért, mert a szerző a szociolingvisztikának is kiváló szakembere, hanem mert a történeti szociolingvisztika, s ezen belül a történeti pragmatika csak nem rég kezdett gyökeret eresztetni nálunk (kivéve a szókincstörténetet, ahol nagyobb hagyománya van), s ezért bővebb kifejtést igényel. A következő alfejezetekben (A nyelvi változás lehetséges és szükséges voltáról; A nyelvi változásról és a nyelvi változatosságról) kerül sor azoknak a változást befolyásoló, részben rendszerbeli, részben nyelvhasználati okokból eredő tényezőknek a bemutatására (analógia, nyelvi alkalmazkodás, nyelvi gazdaságosság, homonímia-félelem, illetve a nyelvi variabilitás), s ez egyúttal a nyelvi változással kapcsolatos alapfogalmak magyarázatával is felruhazza a tankönyv használgóját. A nyelvi változatosságról mint a változás egyik fontos hajtóerejéről szólva igen hasznos, hogy a nyelvhasználati változatok keveredésére irányítja a fő figyelmet. Emellett talán valamivel bővebben lehetett volna szólni azonban a változás fokozatainak együttéléséből eredő változatosságról, a szinkrón variációkról, amelyek a változások dinamikus pontjai, s aminek tudatosítása segít megérteni a hallgatókkal az ún. dinamikus szinkronia fogalmát: azt, hogy az átmenetek, kettősségek a formák, de főleg a funkciók terén a nyelv mai állapotának is természetesen velejárói. Úgy vélem, e szemlélet még az alsóbb szintű nyelvtanításban is eredményesen alkalmazható, megóv egy esetleges erőltetett nyelvtani skatulyázástól. Az egyéni nyelvi újítástól a közösségi érvényű nyelvi változásig vezető útról, az újítás szocializálódásának feltételeiről szól a nyelvi változások első felének utolsó alfejezete.

Ötletes, újszerű, tankönyvbe pedig különösen jól illik, hogy a nyelvi változás további részleteinek bemutatását kérdés-felelet formában: „Tizenhat kérdés és válasz a nyelvi változásról” (44–58) oldja meg a szerző. Az itt felvetett kérdések egy része (pl.: Miért változik a nyelv? Vannak nyelvrendszertani és vannak társadalmi okokkal magyarázható nyelvi változások? Hol születnek a nyelvi változások csírái?) már a megelőző részekben is előkerülnek, mégsem hatnak felesleges ismétlésnek, mert a válaszok lekerékítettebbek (s így könnyebben tanulhatók), vagy olykor több oldalról vannak megvilágítva, s többféle műszó bevezetésére is alkalmasak. A kérdések és válaszok másik része a nyelvi változás még nem tárgyalt részleteire vonatkozik (pl.: Hol változik a nyelv? Milyen ütemben változik a nyelv? Érzékelhető-e a nyelvi változás? Hogyan látják a beszélők a nyelvi változásokat? Milyen fő változás-

típusok vannak?). A válaszok a tankönyv diák használói számára tartalmi és szaknyelvi szempontból is általában befogadhatók. Nem tartom ellenben szerencsésnek egy-egy olyan szaktanulmányból vett idézet beépítését (ilyen például a nyelv gyenge és erős pontjaira vonatkozó SÁNDOR KLÁRA-idézet; 56), mely a diák előtt feltehetőleg ismeretlen műszavaival (*mintázat, aktivizáció* stb.) aligha segíti e válasz megértését.

A nyelvi változásról szóló elméleti ismeretek után egy gyakorlatibb, a nyelvtörténeti leírás módszertanát érintő fejezet következik, mely nemcsak az elmélet gyakorlati alkalmazását kívánja bemutatni, hanem feltehetőleg a tankönyvtől felkínált feladatok megoldásához, az erre vállalkozó hallgatók nyelvtörténeti kutatómunkájához is módszertani útmutatót kíván nyújtani.

Végül az „Általános kérdések” utolsó fejezeteként kapott helyet a „Bevezetés a magyar nyelvtörténetbe” című fejezet, bár talán elképzelhető lett volna a tankönyv gerincét alkotó „A magyar nyelv története” bevezetőjeként is, hisz itt esik szó a tankönyv konkrét tartalmi és szerkezeti kérdéseiről: a kidolgozottabb szerkezettörténet központba állításáról, kiegészítve az előmunkálatok híján hézagossabb nyelvhasználat-történettel (főként az írott és beszélt nyelv, a belső nyelvváltozatok oldaláról). Szerkezetileg a tankönyv nyelvtörténeti korszakok szerint, ezen belül pedig minden nyelvi szintre kiterjedően írja le az egyes korok nyelvvállapotát és a korhoz kötődő változásokat a helyesírásban, a hangrendszerben, a szóképzésben, a morfológiában, a szófaji rendszerben, a szó szerkezetekben, a mondatok rendszerében és a szövegépítkezésben.

3. A tankönyvben az egyes nyelvi szintek történetének szinkrón metszetekben való leírása tökéletesen indokolt, így tükrözi az egykori nyelvi valóságot, a nyelvi szintek közötti összefüggéseket, a meginduló vagy folyamatban levő változások egy részének nyelvrendszerbeli alapjait, illetve az akkori szociokulturális viszonyok hatására végbemenő nyelvi következményeket. Didaktikai szempontból azonban igencsak nehéz feladat elé állítja a tanárt és diákot egyaránt, hogy például az előadások során az egyes nyelvi szintek korszakokénti történetét más nyelvi szintek témái szakítják meg és választják el több tanórányi idővel, s emiatt sorozatos (és nem kevés oktatási időt felemésztő) visszakapcsolásokkal kell a korszakok közti összefüggéseket érzékelhetővé tenni, a diákok emlékezetébe idézni. Egyelőre nem látom ennek az alapvető problémának megnyugtató gyakorlati megoldását, mely mindkét fontos nézőpontot: a nyelvvállapotbeli összefüggések és a korszakokat összekapcsoló változásvonalak egybefűzését az oktatás és tanulás gyakorlati tevékenységében optimálisan megvalósíthatná. Nyilván a tankönyv szerzőgárdája is számolt ezzel a nehézséggel, s hathatós segítséget kívánt nyújtani azokkal a kitűnő, táblázatokkal is szemléltetett összefoglalásokkal, amelyek a korszakok végén az egyes nyelvi szintek korabeli fejlődéstörténetének főbb változásait feltűntetik.

Az is kitűnően szolgálja a nyelvtörténeti oktatás eredményességét, hogy az egyes nyelvi szintekre vonatkozó általános elméleti bevezetők előzik meg a magyar nyelv történetének első korszakát: az ősmagyar kort leíró fejezetet. Zavaró viszont, hogy ezek az általános és a különböző korszakokból, akár az újabb magyar korból hozott példaanyagot is tartalmazó részek (l. pl. a szóképzés-történeti bevezető; 173–92) az „Ősmagyar kor” főcímet viselő fejezetbe vannak beágyazva; e részeknél legalább az élőfejből ki kellene venni az ősmagyar korra utalást.

A szorosabban vett szerkezettörténeti szintek (morfológia, szófaj- és szó szerkezet-történet, mondat- és szövegtörténet)ős- és ómagyar kori leírása lényegében tömörítve közvetíti az TNYt.-be foglalt új tudományos eredményeket olyan mennyiségben és annyi magyarázattal, amely a megértést és elsajátítást a tanulási folyamatban lehetővé teszi. Vannak azonban olyan nyelvi részrendszerek: a helyesírás- és a hangtörténet, a szóképzéstudomány,

amelyek nem támaszkodhattak a TNYt.-hez hasonló újabb vagy megújult szintézisekre, tehát e fejezetek szerzőinek maguknak kellett ezt elvégezniük. A középmagyar kortól kezdődően pedig ez valamennyi nyelvi szintre vonatkozott, tudniillik a nyelv egészéről összefüggő, koherens állapot- és változásleírást e korszakokról először e tankönyvben olvashatunk (rövid összefoglalásukat l. BÁRCZINAK „A magyar nyelv életrajza” című kötetében és az előző nyelvtörténeti tankönyvben). Nemcsak az ilyen vonatkozású újabb részletkutatások összegzését állította ez feladatként a tankönyv szerzői elé, hanem nemegyszer saját kutatómunkával kellett pótolniuk a középmagyar kor még egyelőre hiányos ismeretét: a TNYt. folytatásaként a középmagyar kor szerkezetétörténetének alapos vizsgálata csak nemrég kezdődött el. Az írott és a beszélt nyelv viszonyára és különösen az utóbbira irányuló kutatások felerősödésére szintén e korszak változatos nyelvhasználatot tükröző és nagy számban meglévő nyelvmelékek teremtenek lehetőséget, s e kérdéskör kutatásának kezdeti eredményei szintén itt jelennek meg először. A nyelvi egységesülésre, a nyelvi normák alakulására már korábban sokasodó ismereteink a nyelvfejlődés fő áramaként kapnak helyet a középmagyarral induló korszakleírásokban. Ki szeretném még emelni az újabb magyar kor (mondhatnánk: mai magyar nyelvünk) nyelvtörténeti megközelítésének újszerűségét és érdekességét is.

A továbbiakban a korszakokat nyelvi szintek szerint egybekapcsolva folytatom ismertetésemet abban a sorrendben, ahogyan a tankönyvben is követik egymást.

4. A helyesírás-történeti fejezetek szerzője (KOROMPAY KLÁRA) jelentős tudományos művek sorát hasznosíthatta, de ugyanakkor új részletekkel is bővítette, például: a kódexek mellékjel nélküli és keverék hangjelölése, a szóelemző elv érvényesülésének módja ezekben, a középmagyar kori misszilik helyesírása (vajon miért használt föl ehhez csak egyetlen, a középmagyar kor legelejét érintő kiadványt?), valamint a szövegtagolással kapcsolatos helyesírási kérdések végigvezetése minden korszakon. Minthogy a magyar helyesírástörténet fő vonulatát a hangjelölés változásai képezik (nem is ártott volna a diákok mai helyesírásfogalmát ebben az irányban kibővíteni), különösen kiemelendő a hangjelölés- és a hangtörténet fejlődésének párhuzamba állítása, melyet szemléletes táblázatok is bemutatnak, legteljesebben az utolsó fejezet végén (786–7). Fontos didaktikai célt: a nyelvmelékek kiolvasását, az olvasatok megállapítását készíti elő azzal, hogy példát nyújt a betűsorból a korabeli kiejtésre való következtetés módjaira (287). Az a folyamat, amely a rovásírástól az 1984-es szabályzatig a hangjelölés, a szövegtagolás eszközei és a helyesírási elvek párhuzamosan futó fejlődésvonaliból kibontakozik, művelődéstörténeti háttérrel is kiegészül, s jól példázza a nyelvi és társadalmi fejlődés párhuzamát.

A hangtörténeti fejezetek – amint az „Előszó”-ból megtudjuk – a tankönyv legkorábban elkészült és a szerkesztés során már további módosításon át nem ment részeit jelentik. Szerzőjük (ABAFFY ERZSÉBET) maga is a hangtörténet és a nyelvjárástörténet eredményes kutatója. Fonológiai keretben: a fonémaoppozíciók dinamikájától függő és azt módosító változások és változássorok összefüggérendszerében mutatja be, táblázatokon is szemléltetve, a magyar mással- és magánhangzórendszer nagymérvű alakulását az ő- és ómagyar korban. A rendszertani tényezők mellett a fonotaktikai helyzetből adódó és azt módosító változások sorakoznak fel. Mint korábbi tanulmányaiban, itt is nagy hangsúlyt helyez a rendszerbeli kapcsolatba hozható hangváltozási sorok kronológiai rendjére, melyet egymásból következtetésük bizonyítékeként is kezel. A húzó-, illetve tolólánc elméletnek egyik gyakorlati megvalósítását fedezhetjük fel anélkül, hogy e modern műszavak vagy maga az elmélet rövid kifejtése megjelenne nála. A hangváltozási tendenciák és az asszociatív (a hangkörnyezettől kiváltott) hangváltozások ugyan külön tárgyalatnak, de a köztük levő kapcsolat szerepe is sok változás esetében kimutatható. A hangváltozásokban is jelentkező nyelvi variabilitás szintén következetesen érvényesített aspektusként jelenik meg itt; akár a

hangváltozás eredményének variánsairól, akár ezek területi megoszlásáról vagy a nyelvjárási különfejeményekről legyen szó. Ez utóbbiak főként a középmagyar kori változások áttekintésében dominálnak, s jelentős hányadukban a szerző egyéni kutatómunkájának korábbi vagy épp e fejezet megírását szolgáló eredményein alapulnak. Ezekkel kapcsolatban nemcsak a hangváltozások tényeit bizonyító és lokalizálható új nyelvtörténeti adatokat közöl a szerző, hanem egy-egy nagyobb kiterjedésű változáscsoport (pl. a labializáció) nyelvjárasonként különböző lefolyási módját és okát is elemzi. Az újmagyar és az újabb magyar kor hangváltozásai között a nyelvjárásiaktól elkülöníti a köznyelvet érintőket, sőt ezen belül az írott és a beszélt köznyelv különbségeire is kitér (pl. az *ly* megőrzése az írott, eltűnése a beszélt köznyelvből).

A szerző évtizedes oktatói tapasztalatai tükröződnek abban, hogy a hangtörténet a tankönyv legdidaktikusabban megszerkesztett része, mely terjedelmes bevezetőt szán az alapfogalmak (fonéma, hang, hangváltozás, fonémarendszer-módosulás stb.) tisztázására, a hangváltozások típusainak és főbb okfajtainak megismertetésére. A tárgyalásmód kiindulási pontja a korszakok elejének mással- és magánhangzórendszere, táblázatos formában, ezt követően e két részrendszer változásai következnek, végül pedig, ismét táblázatba foglalva, a módosult rendszer a korszakok végén. A hangváltozás lefolyásának minden fokozatát kifejtve magyarázza el (l. pl. az ómagyar kori kettőshangzók többirányú monoftongizációját), úgy, hogy szinte tanári magyarázat nélkül is érthetővé váljanak.

A morfématörténet két nagy fejezete a tövek és a toldalékok (képzők, jelek, ragok) történetét tárgyalja. A megelőző tankönyvben a szótörténeti fejezetben szerepelt a tövek és a képzők története, a mondatban pedig a jelek és ragoké. A TNyt. vonta össze őket mint a nyelv morfológiai részrendszerének tagjait, s az új tankönyv – mint már említettük – ezt követi a szerkezettörténetben. A szótörérendszer alakulását tárgyaló fejezetek nemcsak a nyelvi hierarchia logikája szerint következnek a hangtörténet után, hanem azért is, mert „a történeti tótan = hangtörténet szóban elbeszélve” – amint a morfológiai fejezetek írója: SÁROSI ZSÓFIA megállapítja. Minthogy az ő- és ómagyar kori hangváltozások azok, amelyek szókincsünk legrégebbi rétegének szótípusait kialakították, úgy dönt, hogy „egy-egy jelenség tárgyalásakor nem állunk meg a korszakhatárnál (értsd: az ősmagyar kor végén), ha az összefüggések jobb megvilágítása érdekében szükséges a folyamat alakulását az ómagyar kor végéig követnünk” (129). Ez a helyes eljárási szabvány azonban itt-ott következtetésekkel vegyül, amelyek zavarhatják a tankönyvet használó diákokat. Így például az ősmagyarban létrejött tőtípusok összefoglalásában már említi a hangzóvesztő-hangzótoldó tőtípust, nagyon is szűkszavú magyarázattal (137), bővebben azonban csak az ómagyar kori részben fejt ki alakulásmódjukat (353). Hasonlóképpen a *borjú* : *borjas* tőtípus az analógia hatásának példaként szerepel az ősmagyarban (134), a töváltozatok létrejöttének magyarázatát azonban itt is csak az ómagyar kori részben kapjuk meg (353). Az analógia működésének kifejtésére és sokféle példán való bemutatására a szótövek kapcsán, de a morfológiai fejezet több más részében is igen nagy gondot fordít a szerző, s teljes joggal, hiszen e változástípus működése épp a morfológiai paradigmák körében ragadható meg leginkább. A törérendszer történetében a középmagyar kortól kezdve pedig éppen fő irányítónak válik. Érdekesek és nemegy új észrevételt tartalmaznak az új szavak tótani beilleszkedéséről szóló fejezetek, melyeknek legfőbb tanulsága az, hogy az új szavak (akár jövevényszók, akár belső keletkezésűek) analogikusan az egyszerűbb (kevesebb változatú) tőtípusokba illeszkednek be. Az ómagyar utáni korszakok e témában is sok egyéni kutatást róttak a szerzőre. Ennek egyik eredménye annak a megállapítása, hogy a középmagyartól kezdve a változások a tövek egy részének átrendeződésében, típusváltásban következtek be. A felsorolt példákat megszaporítanám az *idő* szó *idé-* változatának beszűkülésével; ezt ma ugyanis csak az *idén* és *idétlen* képviseli, a XVI–XVII. században azonban a fosztóképzős származék mellett az *-s* képzős

származékban, *idés* alakban is élt (l. az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyagában; a továbbiakban: SzT.), mígnem az analogikus *idős* ki nem szorította. A tankönyv használójának didaktikai szempontból is hasznos segítséget nyújt az ómagyar kor legfontosabb tőtípusairól szóló táblázat.

A toldalékokról szóló fejezet bevezetőjében főleg az alak és a funkció viszonyáról, a köztük levő egyensúlytalanság megszüntetésre való törekvéseiről mint a toldalékok változásának legfőbb motivációjáról esik szó. Nem kerül viszont itt szóba, hogy a morfológiai rendszer erősen zárt jellege miatt (kivétel némileg ez alól a lexikális szerepű képzőrendszer) a toldalékok funkciófejlődése is gyakori változástípus, mellyel a gyarapodó közlési igényekhez alkalmazkodik e rendszer számos eleme.

A képzőtörténet bevezetője e morfématípus és a szókészlet változásainak párhuzamára hívja fel a figyelmet. Az ige- és névszóképző-rendszer állományát elemei eredetével együtt mutatja be az ómagyar kor végi táblázat. Az ómagyar kor végén levő táblázat, mely a képzőelemek funkcióját szemlélteti, azonban már csak a névszóképzőkről készült. Elkelt volna pedig egy hasonló táblázat az igeképzőkről is, még ha funkciójuk szempontjából kevésbé tagoltak is, mint az előbbieik. (Ez a hiány egyébként a TNyt.-ben is fennáll.) A középmagyar korra vonatkozólag főleg produktivitásbeli változások kerülnek szóba, a rendszer módosulása csekély (egyes korábbi képzők kihalnak). Természetesen ebben a képben nincsen benne, nem is lehet benne a nyelvjárások képzőhasználatára, e korra vonatkozó nyelvföldrajzi szempontú képzőtanulmány ugyanis még alig készült. Az erdélyi nyelvterület igeképzőhasználatának XVI–XIX. századi történetéről a SzT. alapján készült értekezés a tankönyv után jelent meg (T. SZABÓ 2005.).

A másik két toldalékfajta: az igejelek és az igeragok története talán a legnehezebb feladatok egyikét állította a szerző elé: a magyar igeragozási rendszer ómagyar kori kialakulásának bonyolult folyamatát kellett jól áttekinthetően leírnia. Ez lényegében meg is valósult. Mivel itt több irányú folyamatokat, sokféle funkcionális-alaki változások összefonódását kell megvilágítani, azt a megoldást alkalmazza e fejezet, hogy előbb felvázolja a három igei paradigma (ikes, határozott, általános) kialakulását, azután foglalkozik a ragok alaki változásaival és a homonímiát megszüntető törekvésekkel (a homonimákat megszüntető belső átrendeződésekre is vonatkozólag l. JUHÁSZ 1999., melynek hasznosítása, sajnos, elmaradt), végül még egyszer összefoglalja az igei személyragok keletkezésének módjait (nem felesleges ismétlés ez?). Az ikes ragozás kezdeteinek leírásában, úgy vélem, zavaró, hogy a cselekvő ige és a ragtalan tárgy, valamint a T/3. rag egyes számúvá átvételkedését a visszaható jelentésű igeikhez köti (162), azt a látszatot keltve, mintha ez a folyamat az előző bekezdésben említett mediális igeikre nem vonatkozna (noha még a felhasznált példa: *fa törik* is ugyanaz). A TNyt. kifejtettebb gondolatmenetének tömörítése itt nem volt szerencsés, mert a diákok számára amúgy is bonyolult fejlődésmenet követését nem könnyítette meg. Továbbá vajon miért iktatódott ki az igeragozás legkorábbi kezdetére feltételezett Ø morféma, illetve -k többesjeles paradigma? Összefügg-e ezzel, hogy a tövéghangzóval bővült többesjelekből származó személyragokra (lássuk, látjuk, [ők] kértek) nem tér ki a fejezet (bár a személyragok eredetét szemléltető táblázatban szerepelnek)?

A rendszerfejlődésben az ómagyar kor lezáró jellegű mind az ige-, mind a névszóragozás terén. Az ezutáni korszakok funkcióváltozásokkal (pl. időjelek), belső átrendeződésekkel (pl. ikes-iktelen ragozás), nyelvváltozatok közti mozgásokkal foglalkoznak. Az utóbbi időben megelégnünk a nyelvatlaszok nyelvtörténeti tanulságainak értékesítése (l. JUHÁSZ DEZSŐ, HEGEDÜS ATTILA ilyen tárgyú tanulmányait), s így a nyelvjárások oldaláról is gazdagíthatóvá vált a középmagyar és újmagyar kor mód- és igeragozás-használatáról rajzolt kép.

A szókészlettörténet (szerzője ZSILINSZKY ÉVA) rendkívül alapos bevezetővel indul, mely a szókészlet minden eredetbeli rétegét részletesen és nagyon gazdag példaanyaggal is

illusztrálva jellemzi úgy, hogy olykor szinte előreveti a későbbi – az egyes nyelvtörténeti korszakokhoz kötött – megállapításokat vagy legalábbis egy részüket. Az idegen eredetű szavakkal kapcsolatban két érdekes táblázatot láthatunk a magyarból a környező és a távolabbi nyelvekbe átkerült szavakról, mely érzékelteti nyelvünk – más nyelvekhez hasonló – kétértelmű (befogadó és kibocsátó) működését.

A nyelvtörténeti korszakokban a szókészlet e rétegeit szófaji csoportosításban tekintjük át, a nyelvemlékes kortól pedig a bemutatott szövegyedek első előfordulását is közli. A szókincsgyarapításban elsőrendű szerepet játszó belső keletkezésű (szóteremtés, szóalkotás) rétegnek megkülönböztetett figyelmet szentel minden korszakban. Hangsúlyozódik az onomatopoeitikus szövelemek intenzív gyarapodása az újabb magyar korig, amikor is leállni látszik. A szóalkotás produktumai közt az összetett szavak már az ómagyarban jelentős hányadát alkotják a tulajdonneveknek, és még további gyarapodásukat várhatjuk „Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza”-nak (GYÖRFFY 1963–87.) folyamatosan levő, valamint az „Árpád-kori személynévtár” (FEHÉRTÓI 2004.) adatainak feldolgozásától. Bizonyos szófajok (névmások, határozószók) összetétellel való gyarapodásának további lökést adnak az igekötős igék, ezt ugyan a tankönyv csak az újmagyar kornál említi, de időben előbbre viheti ezt a SzT. e tekintetben is gazdag középmagyar kori anyagának számbavétele. Az újabb magyar kor új tendenciájaként említi a legújabb idegen szavakkal (pl. *drog*, *videó*) alakult összetett szavak egész sorozatát. Az ún. egyéb szóalkotási módok közül a szóhasadás történetét is nyomon követi az ősmagyartól napjainkig.

A más nyelvekből átvett jövevényszórétegek tárgyalásában azok az újabb tudományos eredmények is beépülnek, amelyek a megelőző tankönyvbe még nem kerülhettek be (I. MOL-LAY KÁROLYnak és HORVÁTH MÁRIÁnak a német nyelvi hatásról, KAKUK ZSUZSÁnak az oszmán-török, BAKOS FERENCnek a román jövevényszavakról írt monográfiáit). De fel lehetett volna frissíteni a tankönyv iránti jövevényszavakra vonatkozó részét HARMATTA JÁNOS tanulmányaiból (a bibliográfiában szerepel, de az ősmagyar kori fejezetben nem látni nyomát), SZABÓ T. ATTILÁnak több román szócsaládról írt közleményeiből, illetve a SzT. halhatatlanul gazdag XVI–XVIII. századi latin elemeinek alapján. Az angol és az amerikai angol eredetű szavak rohamosan gyarapodó történetéről is a korábbinál részletesebben olvashatunk. Korszakonként külön szerepel a vándorszavak, nemzetközi szavak és a tükörszavak csoportja.

A szókészlettörténet egyik utolsó fejezete, „A szókészlet változásainak áttekintése” sok új megállapítást gyűjt egybe a motivált szavak arányának fokozatos növekedéséről, a jelentések számának alakulásáról, az eredetbeli rétegek újabb statisztikájáról, sőt a szavak hangzásképeinek és hosszának változásáról is (magán- és mássalhangzóinak arányváltozásai, szótagszámának növekedése). A zárófejezet, „A szókészlet változása a nyelvhasználat tükrében” először a tájszavak, azután a szociolektusok, végül a köznyelv szavainak történetét tekinti át. Nyelvemlékes adatokkal igazolható tájszavakat mutat be az ó-, közép- és újmagyar korból a magyar nyelvterület különböző tájegységeiről. (Kár, hogy történeti adataikból vagy első előfordulásukból egyet sem közöl.) A szak- és csoportnyelvi szavak feltételezhető ómagyar kori fokozatos előretörését igazolják szaporodó nyelvemlékes adataik és művelődéstörténeti motivációik, míg azután az újabb magyar korban a szókincsgyarapítás fő forrásává erősödnek. Új kezdeményezése a tankönyvnek, hogy külön szót a legfiatalabb nyelvváltozatok, a XVI–XVII. századtól formálódó írott és beszélt köznyelv(ek) szavairól, elsősorban ezek forrásait, illetve más nyelvváltozatokkal való kapcsolatait érintve.

A szófajttörténeti fejezet írója (MÁTAI MÁRIA) a szófaji változás elméleti kérdéseiről előzetesen több tanulmányt is közölt. Ehhez képest roppant tömör bevezetőben foglalja össze a szófaji érték összetevőinek (jelentésbeli, szintaktikai, morfológiai) részleges vagy teljes változásai nyomán bekövetkezett alkalmi, illetve lexikális szófajváltás fogalmát, vala-

mint lehetséges eredményeit (többszófajúság, új egyszófajúság és a szófaji érték megszűnése). E tömörítés indokát abban kereshetjük, hogy az új szófajok keletkezéstörténeti kérdéseit, alakszerkezeti és funkcionális sajátosságai módosulásait az egyes szófajoknál mint elsősorban rájuk jellemző folyamatokat fejt ki. Rendszerbeli csoportjaik szerint az alapszófajok, ezen belül a fogalomjelölők, valamint a viszonyszók rendszerébe tartozó szófajok kerülnek sorra. Bemutatja az igenévszók állományának korszakonkénti csökkenését. Az igék szófaji változásáról az alapszófajoknál nem tesz említést, erre csak a viszonyítószók (módosítószók, partikulák, kötőszók) igéből (igei állítmányból) való keletkezésmódjának kapcsán utal. Az igenevekről szóló fejezetek érzékeltetik e kétarcú szófaj dinamikus jellegét: többszófajúságra való hajlamosságát, erőteljes gyarapodását az ős- és ómagyar korban és a mondatyszerkesztésben betöltött ősi szerepét, mely csak a középmagyar kortól szorul lényegesen vissza. (Mindezek bemutatása előkészíti a történeti mondatnani fejezeteket is.) Minden igenévfajta összetevőit részletesen tárgyalja, a középmagyartól az egyik leggyakoribb típus, a *nőttön* *nő*-féle szerkezet képzője valahogy mégis kimaradt. A névszók egymás irányába mutató szófaji változásainak gyakorisága kellő hangsúlyt kap. A névmásokkal kezdődően olyan fogalomjelölő szófajok következnek, amelyek részben vagy egészen új fejlemények, illetve új típusokkal és új morfológiai szerkezetekkel gazdagodnak a korszakok folyamán. Ezért tárgyalásmódjukban a keletkezéstörténeti és a morfológiai felépítettség szempontjai kerülnek előtérbe. Így mind a névmásfajták, mind a határozószók esetében kidomborodik, hogyan erősödik korról korra az összetétel szerepe az újabb típusok és az újabb szófaji elemek létrejöttében. Ez utóbbiak nyelvtörténeti dokumentálásában a szerző kitűnően hasznosítja a SZT. közép- és újmagyar kori adatait, s ezzel az irodalom alatti nyelvváltozatokban való térhódításukat is bemutatja. A határozószóknak mint a szófaji változásban központi szerepű kategóriának kitűnő szemléltetését látjuk a „kimenet” és „bemenet” oldaláról táblázatban is (830).

A viszonyszók bizonyos fajtái szintén régóta kutatott témáját képezik a szerzőnek, s talán ez is közrejátszik abban, hogy e grammatikai szerepű szavak történetét elvontabb problematikájuk ellenére is sikerült a hallgatók számára jól követhető folyamatként bemutatnia. E folyamat intenzitása nyelvünk mai állapotának is alakító ereje. Névtutórendszerünk gyarapodásának újabb és újabb forrásait táblázatokban is áttekinthetővé teszi. Legújabb szófajunk: a névtutó-mellékevek kialakulásának fokozatait a középmagyar korból mutatja ki. Az igekötők állományának, alaki és funkcionális változásainak kérdéseit jórészt saját kutatásai alapján vezeti végig, rámutat egyes igekötők előretörésének okaira, az igekötőcserék lehetséges magyarázataira. Az összetételek a viszonyszók keletkezésében is mind nagyobb szerephez jutnak: az igekötős igéken kívül a módosítószók és partikulák, valamint a kötőszók jelentős része alakult így. A korszakok elemzését követő összefoglalás a szófaji rendszer legfontosabb változási tendenciáit emeli ki.

A szószerkezetek története (szerzője HORVÁTH LÁSZLÓ) szerves kapcsolatot tart fenn mind a morféma-, mind a mondat történettel, ezért óhatatlanul elég sok átfedést mutat velük. Egy részük utalással kiiktatható lehetett volna (pl.: a tárgyrag, tárgyas szószerkezet, tárgyi mellékmondat ismétlődő részei). Noha a szószerkezetek a mondat alkotórészei, a tankönyvben önálló egységként, a mondatantól elkülönítve szerepelnek, eltérően a TNyt.-től, ahol a mondatban részeként jelennek meg. A tankönyvi megoldás valószínűleg a jobb áttekinthetőséget kívánja szolgálni azzal, hogy a mondat belső szerkezeti részeit elkülöníti a két fő szövegmondat-típustól (az egyszerű és az összetett mondatról); a köztük levő szoros kapcsolatra az oktatás során azonban ismételten figyelmet kell fordítani. A szószerkezetek változásai elsősorban tagjaik kifejező eszközeit (szófajok), illetve alaki jellemzőit (morfológiai elemek) érintik, illetve azt, hogy a tagok között kötött vagy szabad viszony van. Mindezek az ómagyar korból kimerítő részletességgel és gazdag dokumentációval jelennek meg, s minthogy a

példák természetesen teljes vagy majdnem teljes mondatok a korai, de főleg a kései ómagyar nyelvemlékekből (kódexekből), könnyebbé lett volna a hallgatók számára olvasatukat is közölni (főleg a kevésbé ismert kódexrészleteknek). Igaz, ez nem kívánatos terjedelmű növekedéssel járt volna. A megoldást, úgy hiszem, ebben is az ígért nyelvemlékkaulaz fogja hozni. Fontosak azok a részletek is, amelyek latin hatásra jelentkeznek, bizonyos ómagyar szó szerkezetbeli sajátosságok a fordításirodlalom jellemző stílusesszkozeivé válnak. Ritkulásuk, eltűnésük, esetleges továbbélésük jelentős különbségként fog feltűnni a későbbi korok zömmel más jellegű nyelvemlékei tükrében. Ennek bemutatására azonban e tankönyvnek az előmunkálatok hiányosságainál fogva még kevés lehetősége van. Ez leginkább a középmagyar kori részben mutatkozik meg. Mégis részletesebben tud foglalkozni egy-egy kimunkáltabb jelenséggel. Így például a kettős állítmánynak nevezett szerkezet (*el kell menjek*) kontaminációs keletkezés módjával (érdekes, hogy itt még nem, csak a következő korszakoknál említi e szerkezet keleti regionális kötődését) vagy a határozott és általános ragozás ingadozásaival a tárgyias szerkezetben; például az utóbbi esetben csaknem kivétel nélkül a szépirodlalomból meríti, noha a szakirodlalom e jelenség beszélt nyelvi eredetét sok példán keresztül bemutatta. Az újmagyar korról, ennek főleg reformkori szakaszáról már jóval részletesebb képet tud nyújtani (főleg a „Nyelvünk reformkorban” című kötet [PAIS szerk. 1955.] kitűnő tanulmányai alapján). Az itt is domináns irodalmi példanyag mellett a beszélt nyelvhasználatához közelebb álló nyelvemlékekből (pl. SzT.) is merít, így rá tud mutatni arra, hogy melyek azok a szerkezetek, amelyeket a tudatos nyelvfejlesztés elevenített fel vagy terjesztett el, és melyek terjedtek vagy szorultak ki spontán úton a nyelvhasználatból a reformkor végére. Az újabb magyar kor jellemzésébe főleg a XX. század második felében a szorosabban vett mai magyar nyelv szó szerkezetbeli sajátosságai kerülnek be főként köznyelvi/sajónyelvi példákkal. Előtérben a nyelvhasználati (egyeztetésbeli, morfémahasználati) ingadozások állnak. Sajnálatos, hogy e sok részletet tartalmazó fejezetsor végére összefoglalás nem került.

A történeti mondattan két fejezete az egyszerű és az összetett mondatról szól (szerzőik GALLASY MAGDOLNA és HAADER LEA). Az egyszerű mondat történetét a szerző az ős- és ómagyar korra összpontosítja, mert, mint mondja, a változások a korábbi korszakok idején zajlanak (251). Mintegy előlegezett összefoglalásként a fejezet elején jelzi azokat a változástípusokat, amelyek az egyszerű mondatok szövegbeli önállóságát, belső tagoltságát és szerkesztettségét, a grammatikai és lexikális jelöltség mértékét és megformáltságát, a sűrítéses szerkezetek kioldódását, az intonáció szerepének intenzitását stb. érintik. Legbehatóbban az állító és tagadó mondatokban, valamint a modális mondatfajtákban bekövetkező változásokat írja le, kiemelve a köztük levő átmenetiségeket és elkülönülésük fokozatosan erősödő nyelvi eszközeit. Követi a változások másik fő irányát, a kötött szórendtől a lazább, az aktuális tagolást lehetővé tevő szórendig; de rámutat azokra az erős szórendi kötöttségekre is, amelyek előfeltételei voltak egyes új szófajok (névutó, névelő, igekötő) létrejöttének. Szemléletes táblázatban mutatja be a tárgyi és határozói bővítményt is tartalmazó mondatok szórendjét Halotti Beszéd-beli példákon. A mondatrészek sorrendi változásait és ezek kifejezésbeli szerepét a kései ómagyarból részletesebben is bemutatja. E korszakokhoz képest a későbbiek (közép- és újmagyar) sokkal rövidebben szólnak az egyszerű mondat bizonyos jellemzőiről (írásjelek használata a modális fajtákban), a korstílust (barokk) és műfajt (pl. tudományos művek) tükröző hatásokról. Ez részben a változások lezárulásából ered, de ismereteink további gyarapodása még várható az ezutáni kutatásoktól. Az újabb magyar kor technikái eszközei kedveznek az intonációs változatok közvetlen megfigyelésének, másrészt (kevésbé pozitívan) lazítanak a mondatok szerkesztettségén.

Az összetett mondatok története állítja vitathatatlanul a legnehezebb feladat elé a tankönyv anyagát elsajátító hallgatót, hisz a szerkezettörténetnek ez a legbonyolultabb, változá-

si folyamatait tekintve a legelvontabb, részrendszereiben pedig talán a legtöbb variációt kitermelő egysége, s a kísérő nyelvtörténeti példaanyag is szükségképpen rendszerint hosszú (összetett) mondatokból áll (bár a megértetést szolgáló alaptípusoknál a szerző olykor a kódexmondatok egyszerűsítésével siet a hallgatók segítségére).

Az összetett mondat két nagy típusának történetét (a parataxis elméletet elutasítva) előbb az alárendelő, majd a mellérendelő mondatok sorrendjét követve tárgyalja. Az alárendelő mondat keletkezési folyamatát először egy olyan általános modellen mutatja be, amely vizuálisan (de szövegmodellen is) érzékelteti e folyamat két alapvető szakaszát: az egymást tartalmilag kiegészítő önálló szövegmondatok egybekapcsolódását és az ezt jelölő grammatikai eszközök (kötőszók) létrejöttét. Ehhez a grammatikalizációnak nevezett folyamathoz csatlakozhatnak még mások is (elízió, devalválódás, analógia stb.). Ennek az általános sémának az alapján a hallgatónak már sokkal könnyebb megérteni az egyes mellékmondatfajták és morfológiai jelölések kialakulásának sajátosabb folyamatait. A három alaptípusba tartozó: *hogy* kötőszós, vonatkozó névmási és vonatkozó határozószói kötőszavas mellékmondatokat (melyről táblázat is készült) e szerint (tehát a hagyományos szinkrón osztályozástól eltérően) veszi sorra, ismerteti keletkezésmódjukat, valamint szerkezeti/morfológiai jellemzőik (kötő- és utalószavaik, tagmondatrendjük és sajátos jelentésbeli többletük) kialakulásmódját. Ennek során számos konkrét megvalósulása ismerhető meg a bevezetőben jelzett általános folyamatoknak és fázisaiknak. Az ómagyar kor két szakaszát a mondat-történetben különösen indokolt külön tárgyalni, hiszen a korai ómagyar kor mondatstruktúráiból az ősmagyarra való visszakövetkeztetés itt még nagyobb súllyal esik latba, mint például az összehasonlító módszert jobban gyümölcsöztető morfematörténetben. A korai ómagyarra nézve kitűnő szolgálatot tesz az ekkori szövegemlékek mondataiból készített táblázatszerű összeállítás és tömör értékelése, mely amellet, hogy áttekinthetővé teszi e korszak legfőbb (ha nem is az összes) alárendelő mondatfajtáját és morfológiai szerkesztettségüknek különböző fokozatait, a tanulhatóság szempontjából is előnyös, mert a nyelvemlékelemzésekből leginkább ismert példaanyagot kínálja fel a hallgatóknak. Hasznos lett volna, ha hasonló összeállítás készül a mellérendelő összetett mondatokról is.

A kései ómagyar kor mondat-története részeseül – érthetően – a legrészletesebb bemutatásban. Gazdag nyelvemlékes adatanyagon dokumentálja az egyes mellékmondatfajták tartalmi és szerkezeti sajátosságait, világítja meg keletkezésmódjukat, valamint folyamatban levő változásaik irányait. Mivel itt a grammatikalizációs változások tömegével és sokféleségével ismerkedhetik meg a tanulni vágyó, nehéz volna megmondani, hogyan lehetne e fejezet nagyfokú részletességén valamelyest könnyíteni – anélkül természetesen, hogy az a nyelvtörténeti leírást csökkítaná. Talán a középmagyar kori fejezet példáját követve itt is alkalmazható lehetett volna az a fajta megoldás, hogy a sajátos jelentéstartalmak (következményes, hasonlító, feltételes, megengedő) kialakulása összevontan, ne pedig az egyes mellékmondatfajtáknál külön-külön kerüljön sorra. (Igaz, így talán elsikkadt volna a mondatrész-kifejtés alkalmassága bizonyos jelentésbeli többlet kialakítására.) Egy ésszerű kompromisszumot e téren a didaktikai cél mégis javallana. Az ómagyar kor végéig kibontakozó legfőbb fejlődésvonalak és eredményeik összefoglalásáról e korszak végén elhelyezett táblázat gondoskodik.

A következő korszakok: a közép- és az újmagyar kor összetett mondatairól is sok mondanivalója van a szerzőnek, ami nem kevés, az előmunkálatok hiányosságát pótlandó egyéni kutatómunkát követelt meg tőle. A kifejező eszközök (kötőszók) gyarapodása/cserélődése mellett a nyelvhasználati vonatkozások kerülnek a középmagyarban fokozottabban előtérbe, több új vagy megerősödő változást (a *hogy* elmaradása, illetve behatolása az egyenes idézetbe, az idéző főmondat beékelődése a mellékmondatba, a mondatátszövődések gyakoribbá válása stb.) beszélt nyelvi hatásból vezet le és a beszélt nyelvhez közel álló

nyelvemlékes adatokkal dokumentál. Az újmagyar korban a nyelvi divatokat is bevonja a változást indukáló tényezők közé, például a nyelvújítóktól és a reformkor íróitól eszményített rövidsége törekvés időlegesen az igeneves szerkesztéshez való visszatérést vagy az utalószó kerülését népszerűsíti. Folytatódnak a beszélt nyelv hatására bekövetkező változások, például az *ami* terjedése az *amely* rovására, a következményes *hogy* emfatikus szerephez jutása, az alárendelésnek a mellérendelés irányába való eltolódása, több eredetileg alárendelő kötőszó (*míg*, *miután*, *miszerint*, *minél fogva*) mellérendelő mondatban való megjelenése.

Az újabb magyar korból is a beszélt nyelvnek az írott nyelvre gyakorolt egyre erőteljesebb hatását emeli ki. Sztereotíp főmondatok terjednek, utalószó–kötőszó párok összetett szóvá grammatikálizálódnak, a mondatátszövődések magasabb stíluszinteken (pl. tudományos stílus) is megszaporodnak, és egy sereg más, mai nyelvünkben jól ismert jelenséget sorakoztat fel, érzékelteve, hogy a nyelvhasználat a mondattan területén milyen élen mozgasban van jelenleg is.

A történeti szövegtan megjelenése e tankönyvben számít a legnagyobb újdonságnak. Maga a szövegtan és különösen ennek diakrón változata új tudományága a nyelvészetnek, a megelőző tankönyvekben már ezért sem kaphatott helyet. A korai ómagyar szövegek első ilyen jellegű elemzését BENKŐ LORÁND kezdte meg, s a TNyt. folytatta és terjesztette ki a kései ómagyar szövegekre is, elsősorban a szöveggrammatikai jellemzők irányába mélyítve el az e korszakra vonatkozó ismereteket. A tankönyv szövegtani része (szerzője GALLASY MAGDOLNA) amellet, hogy a TNyt.-re alapozva természetesen ugyanennek a korszaknak a szövegeiről nyújt a legrészletesebb és legdokumentáltabb képet, időben ezt mindkét irányban igyekszik a lehetőségekhez képest kiegészíteni. Megelőzőleg azonban szól a történeti szövegtan általános feladatairól, kérdésköreiről, módszeréről, nehézségeiről.

Mivel a szövegek nem rekonstruálhatók (ellentétben a nyelv más elemeivel, jelenségekivel), az ősmagyar kor szövegjellemzőire csak nagyon általános feltételezéseket lehet felállítani, tekintetbe véve az akkor uralkodó beszélt nyelvi megnyilatkozások lehetséges fajtáit (diskurzus, megegyezés, rítusok, orális költészet stb). Ezeknek valószínűsíthető szövegjellemzőire is következtet: gondolatrítmus, ismétlések, a nem folytatásos szövegmondatok nagyobb aránya, mellérendelő kapcsolatos szerkesztés a folytatásos szövegmondatokban (nem mond ez némileg ellent a mondattani fejezetben hangoztatott parataxis elmélet elutasításának?). A változás irányait leginkább befolyásolja a mondatok grammatikai struktúrájának e korszakbeli megerősödése, mely a szövegegységek elkülönítésére is kihatott.

Az ómagyar kor írásbelisége lehetővé teszi, hogy behatóan foglalkozzék a szövegjellemzőkkel. E korszak első fele legfőbb szövegjellemzőjének a szövegmondatok átmenetiségét tartja, mely a grammatikai szerkesztettség kisebb mértékéből, a kötőszóhasználat gyakori hiányából ered. A szövegmondatok típusait (nem folytatásos, tagolatlan, folytatásos) a nyelvi megnyilatkozásokhoz (műfajokhoz) való kötődésük alapján jellemzi. A mikroszerkezeti jellemzők közt először a szövegmondatok mennyiségi jellemzőivel és a szövegtípusok kapcsolatával foglalkozik, majd a szövegmondatok kapcsolatfajtáinak szövegtípusokra jellemző volta és a ritmikai kohézió kerül sorra. Külön részt szentel az idézésnek (idéző mondat és idézet sorrendje, hivatkozás és idéző ige). „A szöveg ismertségjelző hálójának alakulása” alcímen elsősorban az ezt a funkciót betöltő új szófaj: a határozott névelő prezentációs és anaforikus szerepét világítja meg. Majd a szövegegész kohézióját együttesen biztosító elemek (korreferens szavak, anaforikus szavak) tömörülése az egyes szövegfajtákban, valamint a szövegtéma kiemelésére és a szöveg zárására szolgáló anafóra vonatkozó megállapítás zárja az ómagyar kor mintaszerű szövegtörténeti bemutatását, mely messzemenően alkalmas arra, hogy mintát adjon a diákok esetleges önálló szövegtörténeti munkáihoz.

A közép- és az újmagyar kor szövegtörténetét előmunkálatok hiányában igen szükséges-vúra fogja a szerző, mindössze a szövegfajták megsokasodásával sejteti (a középmagyarban

egy-két példán illusztrálja is) a kutatásra váró kérdések tömkelegét. Igen érdekes képet nyújt viszont az újabb magyar kor, s annak is napjainkban zajló szövegformáló tendenciáiról, melyet elsősorban a beszélt nyelvnek az írott nyelvre gyakorolt erős hatása s vele párhuzamban az elektronikus íráshasználat szokásai egészen új irányokba terelnek.

Utolsó fejezetként a tankönyv végére kerül a szójelentés-történet (szerzője PUSZTAI FERENC), mely a jelentésváltozásokkal foglalkozik jól áttekinthető rendszerbe foglalva és sok érdekes, zömében új példák elemzésével kísérve azokat. Két meglepetést azonban tartogat e fejezet a könyv forgatójának. Az egyik maga az elhelyezése a kötetben, hiszen a szójelentés változása a szókincs gyarapításának egyik jelentős módja, így helye lehetne a szóképzés történetével foglalkozó fejezetek sorában is. Hogy miért nem történt ez így, talán e téma kifejtésének másik „meglepetése” okozza: az, hogy nem korszakos tárgyalásmódú, így nem volt beilleszthető a tankönyv korszakokra tagolt szerkezetébe. Ennek indoka pedig az lehet, hogy „a jelentésváltozások ... főként az emberi gondolkodás közös vonásain alapulnak. A jelentésváltozási típusoknak ez az univerzális sajátossága egy-egy nyelv történetében is megmutatkozik, a típusok ugyanis alapvetően nem módosulnak a különböző korszakokban” (853–4).

A szerző személyes nagy lexikográfiai tapasztalata megnyilvánul mind e fejezet elméleti megalapozásában (a lexikológiai jelentés aspektusai, a jelentések elkülönítésének kritériumai, a jelentésváltozások és a motivációváltozások okai), mind a jelentésváltozások típusainak rendszerezésében. Újdonság, hogy a jelentésváltozási típusokat két összefoglaló jellegű csoportba: az egy-, illetve azonos alakú szavak és a több-, illetve hasonló és különböző alakú szavak jelentéstörténete keretébe sorolja. Kiemelt figyelmet fordít arra, hogy rámutasson a jelentésváltozás-típusok összefüggéseire, összefonódására, átfedéseire, így a névátvitel metaforikus és metonimikus fajtáin kívül a jelentésbővüléssel és -szűküléssel, a konkrét↔elvont jelentésváltozással és a homonimák jelentésváltozásaiával is részletesen foglalkozik. A jelentésátvitel fajtái mellett pedig szinonimák és szinonimasorok, a mezőkapcsolatok és a szóhangulat-változások is szerepelnek. A kontextusoknak az eddigi szakirodalomnál is hangsúlyozottabb jelentőségét állítja előtérbe a jelentésváltozások e típusaiban. Végül a tulajdonnevek jelentéstörténetének is szentel egy alfejezetet, melyben a köznevekéhez hasonló szempontú táblázaton mutatja be a tulajdonnevek alaki és jelentésbeli kapcsolatait, majd következtetéseket von le jelentésváltozásaik különbségeire nézve.

5. A tematikus fejezetsorok után föltétlenül szólni kell arról az újtásról is, amelyet a feladatok képviselnek e tankönyvben. Ezek az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazását és a kreatív nyelvtörténeti látás- és gondolkodásmód fejlesztését egyaránt szolgálják. Rendkívül változatosak mind célkitűzéseiket, mind megoldási módszereiket tekintve. Megtanítanak a különböző nyelvtörténeti források (szótárak, nyelvemlékfajták, a mai nyelv) kezelésére, szűkebb vagy tágabb körű anyaggyűjtésre, az adatok „megszóllaltatására”, változataik diakrón értékelésére stb. A feladatok különböző nehézségűek: vannak köztük a tankönyvben leírtak átgondolását, összefüggésbe állítását javasolók (ezek csekélyebb számúak); többségük viszont önálló anyaggyűjtéssel és értékeléssel járó igényesebb munkát kíván, mely tanári irányítással szemináriumi vagy még diplomadolgozat témája is lehet. Az egyes fejezetek végén feltüntetett ún. továbbvezető irodalom is segítséget nyújt megoldásukhoz.

Minden tankönyv alapvető feladatai közé tartozik a megfelelő műszavak megismertetése. Magától értetődő, hogy e tankönyvben is seregnyi új műszóval találkozunk a használó. A szerzők igen nagy gondot fordítanak arra, hogy világossá tegyék tartalmukat, megadják az idegen műszavak magyar megfelelőit, s ez csak nagyon kevésbé marad el (pl. *klitizálódik*, *lokúció*, *illokúció*), persze egy előzetes mai magyar nyelvi képzés (akár középiskolai fokon) e tekintetben is szükséges és hasznos. A könyv végén található részletes tárgymutató

szintén jól felhasználható a műszómagyarázatokhoz is amellet, hogy gyors tájékozódásra, visszakeresésre ad lehetőséget.

A válogatott irodalom gazdag jegyzéke főleg a magyar nyelvtörténet klasszikus és új eredményeket hozó műveit tartalmazza, ez utóbbiak nagyobb arányában a korszerűsítés igénye ugyanúgy lemérhető, mint a tankönyv egészében. A külföldi szakirodalmat szintén jó néhány fontos mű képviseli. Egy-két feltűnőbb hiányt, illetve pontatlanságot mégis szóvá tennék. A megérdemeltnél kevésbé használta fel, ennél fogva kevésbé szerepelteti a válogatott szakirodalomban a szegedi nyelvtörténeti szimpóziumoknak: „A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei” című sorozatban megjelent tanulmányait. Ami számomra a legfeltűnőbb, szerepelnek a bibliográfiában, de hasznosítatlanok maradtak például JUHÁSZ DEZSŐ kitűnő tanulmányai a magyar igeragozás rendszerének formálódásáról (1999., 2001.). A határon túli (főleg az erdélyi) nyelvtörténeti kutatások eredményei ritkán tűnnek fel az idézett szakirodalomban, s ez alól még SZABÓ T. ATTILA sem kivétel, akitől mindössze három tanulmány címe szerepel. Kimaradtak például helyesírás-történeti, a *felelin*-féle igealakokról és a magyar felezőszámnevekről írott, valamint számos nyelvjárás-történeti, úgyszintén több román jövevényszóráról szóló tanulmánya, ez utóbbiak a tankönyv román eredetű szavainál sem szerepelnek a továbbvezető szakirodalomban, noha az itt idézett BAKOS-könyvnél lényegesen nagyobb rálátásúak a történeti dokumentációt illetően. A SzT. esetében, melynek kötetei már három évtizede szaporodnak, nemcsak az első kötet megjelenésének évét (1975.) kellett volna idézni, hanem a tankönyv elkészültéig megjelent XI. kötetét is: 1975–2002.

Végül említsük meg a tankönyvet záró térképmelléleteket is, melyek a magyar nyelvterület etnikai viszonyait mutatják be a XI. századtól kb. két évszázadonként, valamint a mai nyelvjárási régiókat. A tankönyv ősmagyar korral foglalkozó terjedelmes részéhez hozzátartozott volna egy olyan térkép is, mely a magyarság e korabeli vándorlására, szállásterületeire, a velük érintkező népekre vonatkozó, feltehető mai ismereteinket mutatta volna be, annál is inkább, minthogy általános tapasztalat, hogy a hallgatóság őstörténeti tájékozottsága igencsak hézagos.

6. A részletes áttekintés nyomán az új magyar nyelvtörténeti tankönyvet úgy értékelhetjük, hogy kiválóan megfelel elsődleges feladatának: a magyar nyelvtörténet egyetemi oktatásának, ugyanakkor a korszerű általános és magyar nyelvtörténet tudományos kézikönyvének szerepét is betölti a szakmabeliek és az igényes érdeklődők számára. Szerzőik rendkívül magas színvonalú fáradozásának köszönhetően olyan maradandó értéket képvisel, amely remélhetőleg maradéktalanul hasznosulhat az átalakuló egyetemi oktatási rendszerben is.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958a. Magyar hangtörténet. 2., bőv. kiad. Tankönyvkiadó, Bp.
 BÁRCZI GÉZA 1958b. A szótövek. (Magyar történeti szóalaktan 1.) Tankönyvkiadó, Bp.
 BÁRCZI GÉZA 1958c. A magyar szókincs eredete. 2., bőv. kiad. Tankönyvkiadó, Bp.
 BÁRCZI GÉZA 1963. A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó, Bp.
 BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Bp.
 D. BARTHA KATALIN 1958. Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Bp.
 BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Bp.
 BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
 BERRÁR JOLÁN 1957. Magyar történeti mondattan. Tankönyvkiadó, Bp.
 FEHÉRTÓI KATALIN 2004. Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Bp.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–87. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4. Akadémiai Kiadó, Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 81–90.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 67–92.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. A magyar helyesírás története. 2., jav. kiad. Tankönyvkiadó, Bp.
- PAIS DEZSŐ szerk. 1955. Nyelvünk a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Bp.
- TNyT. = BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II/1–2. Bp., 1991–1995. Akadémiai Kiadó, Bp.
- T. SZABÓ CSILLA 2003. A deverbális ige képzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján. Erdélyi Tudományos Füzetek 240. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

B. GERGELY PIROSKA

On a new Hungarian textbook of historical linguistics

The time that has elapsed since the publication of the new textbook reviewed here gave university students and lecturers an opportunity to have registered its advantages and possible shortcomings. The author reviews the contents of the textbook from exactly that point of view. The book discusses the theoretical foundations of historical linguistics, and presents an extensive history of Hungarian: the history of spelling, phonology, word stock and parts of speech, morphology, phrasal and clausal syntax, and – as a novelty – the historical text linguistics of Hungarian are discussed period by period, followed by a chapter on the history of word semantics that concludes the book. The book is up-to-date both in its approach and presentation and with respect to the body of scholarly knowledge it carries. It is a significant achievement not only as a textbook but also as a concise synthesis of the history of Hungarian: it is especially with respect to the more recent periods that a large amount of recent research is first reported on in a coherent manner. The periodization of the history of Hungarian is also revised: Present-Day Hungarian is distinguished from Modern Hungarian, with 1920 as the dividing line between them. As a didactic feature, we have to mention the sets of exercises attached to individual sections of the chapters, serving creative application of the knowledge just acquired by the students.

PIROSKA B. GERGELY